

Obraz cizinců v médiích

Zpráva o projektu za rok 2002

Petr Kaderka

Kamila Karhanová

Ústav pro jazyk český AV ČR
Praha 2002

1. Úvod

V roce 2001 jsme si ve stejnojmenném projektu, na nějž jsme nyní navázali, položili otázku, jaký obraz cizinců podávají televize a denní tisk ve zpravodajství a v publicistice. Ukázalo se, že problematická je především prezentace cizinců v kriminálním zpravodajství: uvádění cizí etnické příslušnosti pachatelů kriminálních činů často evokuje etnický stereotyp (předsudek), jehož funkcí je kriminální čin de facto „vysvětlit“. Mechanismus evokace etnického stereotypu se nám podařilo osvětlit s pomocí teorie a metody členské kategorizační analýzy.

Skutečnost, že čeští občané nejsou v kriminálním zpravodajství označováni etnickou kategorií, zatímco příslušníci ostatních etnických skupin ano, utvrzuje ve čtenářích a divácích obraz světa, v němž ohrožení přichází od druhých, zpravidla jasně rozpoznatelných cizích. Cizost cizinců jako aktérů negativních událostí je v textech akcentována celou řadou jazykových prostředků, především popisem neobvyklého vzhledu či chování cizinců a narážkami na cizost a nesrozumitelnost jejich řeči. Ukázali jsme, že kategorie „cizinec“ je často pojímána jako dále nečleněná kategorie, která může sama o sobě vytvářet souvislost mezi několika různými událostmi.

Cílem projektu pro rok 2002 bylo prohloubení našich dosavadních analýz a ověření jejich výsledků na reprezentativním souboru dat. Tento reprezentativní korpus textů jsme získali díky Radě vlády pro národnostní menšiny, která nám laskavě poskytla svůj monitoring tisku. Touto studií chceme poukázat na negativní postupy prezentace cizinců v médiích, především na ty, které evokují a upevňují předsudečné představy většinové společnosti o nečeských skupinách obyvatel. Popularizace výsledků zkoumání by pak mohla být důležitým příspěvkem k pěstování kritického jazykového myšlení u čtenářů i novinářů: domníváme se, že poučený čtenář bude vůči skrytě xenofobním formulacím kritičtější a odolnější, poučený novinář bude s jazykovými prostředky zacházet obezřetněji.

1.1 Masmédia a veřejné mínění

Zpravodajství a publicistika – pomineme-li statisticky jistě významnou složku zábavy – patří k hlavní náplni činnosti masmédií. V této funkci se uznává jejich zásadní důležitost pro společnost (společenská kontrola, informovanost) a také jejich společenský vliv. Masmédia pomáhají recipientům orientovat se v okolním světě a utvořit si názor na nejrůznější společenská témata. Tímto způsobem se masmédia podílejí na formování veřejného mínění (srov. Giddens 1999: 360). V teorii masové komunikace se v souvislosti s formováním veřejného mínění masmédií dokonce hovoří o tzv. mediální socializaci, přestože podle teoretika masové komunikace D. McQuaila je předpoklad, že masmédia mají socializační účinky, pouze nepřímo podložené empirickými doklady (McQuail 2002: 392-393). Kromě veřejné sféry zasahují masmédia specifickým způsobem také do politického dění, jejich působení má tedy také politický rozměr v užším slova smyslu. Masmédia totiž hrají významnou roli prostředníka v politickém dialogu, zprostředkovávají výměnu názorů mezi politiky (srov. Nekvapil – Leudar 1998, 2002).

Podstatu působení masmédií na recipienty můžeme formulovat tak, že masmédia svými texty „vytvářejí rámec pro vidění světa“, „definují realitu“ a „nastolují [tj. vybírají a kontrolují] témata“ (srov. McQuail 2002: 384-399, pozn. v hranatých závorkách P. K. a K. K.).

1.2 Masmédia a skutočnosť

Běžný laický pohľad na vzťah masmédií a skutočnosti je naivne priamočarý: masmédiá podľa takového laického názoru fungujú ako jakýsi dôležitý, spoločný „magnetofon“, ktorý slouží ľuďom tým, že pro ňe zaznamenávajú, čo sa v okolnom svete deje – a týmto spôsobom vlastne zrcadlí skutočnosť. V tejto predstave je obsažený rys objektivity a presnosti. Na tieto kvality spravodajstvá ostatne odkazujú i samotní novinári, ktorí v Etickom kodexu novinárov doslovaávajú: „Občan má právo na objektívny obraz skutočnosti.“

Sociologický výskum spravodajstvá však ukazuje, že spravodajský produkt je umelou konštrukciou reality (srov. McQuail 2002, Galtung – Ruge 1973) a jeho výroba podlieha mnoha faktorom (viz bod 1.3). Práci médií bychom spíše než ako záznam či odraz reality mali chápať ako produkciu a distribúciu vedomia: masmédiá jednak prinášajú nové informácie o udalostiach, jednak tieto udalosti (již voľbou slov pri popise) určitým spôsobom interpretujú. Výstižne to formuluje D. McQuail: „mediálne inštitúcie sa v zásade venujú produkcii a distribúcii *vedenia* (knowledge) v najširšom význame slova. Takové vedomie umožňuje prisudzovať zmysel našim skúsenostiam so sociálnym svetom...“ (McQuail 2002: 87).

1.3 Kritéria výberu zprávy

Ve svojej průkopníckej štúdií o kritériách výberu udalostí pro spravodajstvá vyšli norští sociológové J. Galtung a M. Rugeová (1973) pri výklade svojích zistení z metafory sveta jako obrovského souboru vysílacích stanic, z nichž každá vysílá nepřetržitě svůj signál na své vlastní vlnové délce. Protože nelze registrovat všechny tyto signály, je třeba z nich některé vybrat. Výběr, který provádějí mediální inštitúcie, podlieha podle J. Galtunga a M. Rugeové dvanácti faktorom. Tieto faktory vychádzajú z poznatkov psychológie vnímania a z poznatkov kulturológických (konkrétne z poznání rysů západní kultury) a jsou proto v prostředí západní kultury univerzálně použitelné. Pracují s nimi i čeští analytici (srov. Burton – Jiráek 2001).

Podávame přehled těchto faktorů (podle Galtung – Ruge 1973):

1. Faktor *frekvence* vyjadřuje vztah mezi časovým průběhem udalosti (její délkou) a frekvencí, s kterou konkrétní masmédiu vychází. Tento faktor lze vyjádřit tezí, že čím bližší si je časový průběh udalosti a frekvence spravodajského média, tím je pravděpodobnější, že se tato udalost stane zprávou. V praxi to vypadá tak, že deníky referují především o krátkých udalostech, měsíčníky o udalostech s delším časovým průběhem.
2. Faktor *prahu* vyjadřuje míru, s jakou určitá udalost překročí práh pozornosti. J. Galtung a M. Rugeová uvádějí dva příklady: o dostavění velké přehrady se bude referovat více než o dostavění malé přehrady; a podobně, čím brutálnější vražda, tím větší titulky a obsáhlejší zpráva.
3. Faktor *jednoznačnosti* lze vyjádřit touto tezí: čím jednoznačnejší se nějaká udalost jeví, tím větší má šanci stát se zprávou. To však neznamená, že by média dávala přednost jednodušším udalostem před složitějšími, faktor jednoznačnosti se vztahuje k interpretaci udalosti.
4. Faktor *smysluplnosti* odkazuje rovněž k rovině interpretace udalosti; má dvě složky: první se týká kulturního rámce, v němž se udalost odehrála, média si vybírají

především zprávy ze svého kulturního okruhu (tzv. *kulturní blízkost* či *etnocentrismus*). Druhá složka se týká *relevance* události, tj. důsledků, jaké může mít popisovaná zpráva pro čtenáře nebo posluchače.

5. Faktor *souznění* vyjadřuje míru vnitřního souznění s obsahem (interpretací) zprávy. Můžeme jej popsat jako kritérium *předvídatelnosti* a zároveň *poptávky*; čtenář ví, co může očekávat a vlastně očekávané i chce, a autor zase ví, co čtenář očekává a chce.
6. Faktor *neočekávanosti* koriguje čtvrtý a pátý faktor. Jinými slovy, působí v jejich rámci. Z množiny událostí vybraných na základě faktoru smysluplnosti a faktoru souznění přitáhnou pozornost médií ty události, které jsou *nepředvídatelné* (překvapující) a co do výskytu *vzácné*.
7. Faktor *kontinuity* vyjadřuje hypotézu, že událost, která byla jednou definována jako zpráva, bude po určitou dobu mít status zprávy a bude se objevovat v médiích.
8. Faktor *skladby* se týká snahy vytvořit vyvážený zpravodajský blok. Některé zprávy, které by jinak stěží překročily práh pozornosti, budou zařazeny do rubriky novin nebo do rozhlasové či televizní relace proto, aby pomohly vytvořit vyvážený celek.
9. *Vztah k elitním národům či státům*. Zprávy o elitních národech nebo státech budou ve zpravodajství převažovat.
10. *Vztah k elitním osobám*. Zpráva o elitní osobě má vždy přednost před zprávou o málo známé nebo neznámé osobě.
11. *Vztah k osobám*. Média mají spíš tendenci zpravovat o událostech, v nichž figuruje konkrétní, identifikovatelný člověk, než o abstraktních strukturních věcech.
12. *Vztah k něčemu negativnímu*. Událost s negativním vyzněním se snáze stane zprávou než událost s pozitivním vyzněním.

1.4. Jazyk v masmédiích

Výše jsme uvedli, že masmédia produkují a distribuují vědění o skutečnosti (viz bod 1.2). Skutečnost můžeme spolu s P. Bergerem a T. Luckmannem (1999: 9) definovat jako „vlastnost náležející jevům, kterým přisuzujeme existenci nezávislou na naší vůli“, vědění pak jako „jistotu, že tyto jevy jsou skutečné a jsou nositeli určitých vlastností“. Média tuto skutečnost zprostředkovávají jazykem, a to jednak jazykem v běžném slova smyslu, tj. přirozeným, jednak v kombinaci s dalšími kódy, např. obrazovým (televize, fotografie v novinách) nebo hudebním (rozhlas, televize). To, co bylo výše řečeno o vztahu médií a skutečnosti, platí ještě větší měrou o vztahu jazyka a skutečnosti: jazyk je pro své uživatele ve většině svých podob a instancí „neviditelný“, pro laika je jazyková prezentace reality jejím věrným odrazem. Ve skutečnosti je ovšem každá jazyková reprezentace již stylizací – tj. výběrem a usouvztažením výrazových prostředků z různých rovin jazyka (lexikálních, syntaktických, kompozičních, rétorických prostředků atd.).

Stylizace je ovlivněna různými faktory, v případě mediálních textů jsou vedle kompetence autora a časové tísně, v níž texty vznikají, rozhodující především funkce textu (informační, zábavná, přesvědčovací) a s ní související zaměření na adresáta, představa o něm (ve stylistice se mluví o tzv. implikovaném čtenáři). Mnohé stylotvorné faktory úzce souvisejí s výše uvedenými faktory výběru zprávy (viz bod 1.3): důvod, proč byla zveřejněna právě tato zpráva, je nějak jazykově ztvárněn – neočekávanost např. slovosledem směřujícím k pointě, překročení prahu pozornosti expresivním lexikem, zdůrazňujícím extrémní povahu skutečnosti, o níž se referuje atp. V naší analýze se soustředíme především na to, jak je jazykovými prostředky ztvárněn předpokládaný příjemce mediálních sdělení o cizincích – tj. na jazykovou evokaci předsudků a etnických stereotypů a na další důsledky

jejich zapojení do textu, budeme si ale přitom všímat i jiných faktorů ovlivňujících výslednou podobu těchto textů a jejich působení.

1.5 Etnické stereotypy a předsudky

Termín *stereotyp* zavedl Walter Lippmann v knize *Public opinion* (New York 1922). Stereotyp chápal jako stabilní (až rigidní) mentální obraz o určitém jevu. Jeho charakter bývá iracionální a hodnotící, je založen na nadměrném zobecnění a zjednodušení, a co je zvlášť podstatné, stereotyp řídí naše očekávání. K jeho „nepříjemným“ vlastnostem patří skutečnost, že je rezistentní vůči změně (srov. Quasthoff 1987: 785).

Etnický stereotyp můžeme charakterizovat jako verbálně vyjádřené přesvědčení o etnické skupině, které sdílí větší skupina lidí. Nejzdařilejší definici sociálního (a tedy i etnického) stereotypu podala německá sociolingvistka Uta Quasthoffová: „Stereotyp je verbální výraz přesvědčení, které je zaměřeno na sociální skupiny nebo na jednotlivce jakožto členy těchto skupin, přičemž toto přesvědčení je v daném společenství velmi rozšířeno. Stereotyp má logickou formu soudu, který množině osob neopodstatněně zjednodušujícím a zobecňujícím způsobem a s emocionálně hodnotící tendencí připisuje nebo upírá určité vlastnosti nebo formy chování. Z lingvistického hlediska lze stereotyp popsat jako větu.“ (Quasthoff 1973: 28; překlad J. Nekvapil, cit. podle Nekvapil 2000/2001: 83).

Předsudek chápeme – spolu s dalšími autory – jako negativní postoj vůči sociální skupině. Tomuto negativnímu postoji odpovídají právě stereotypní přesvědčení, která bývají verbalizována dvojím způsobem: explicitně (přímo, „bez obalu“) a implicitně (např. ve formě narážek). Explicitně vyjádřené stereotypy nám pomáhají identifikovat jejich případnou implicitní přítomnost v jiném textu. Implicitně vyjádřené stereotypy většinou bývají z textu vyvoditelné, autor textu k nim odkazuje, ať už vědomě či nevědomě, a toto odkazování pak bývá důležité pro obsahovou či myšlenkovou soudržnost textu; jinými slovy, nezahrneme-li implicitně vyjádřený stereotyp do interpretace textu, bude text zjevně vykazovat myšlenkové „mezery“, které nebudeme schopni překlenout (srov. Quasthoff 1987: 786-787).

2. Metody

Aplikované analytické přístupy vycházejí především ze sociolingvistických prací o etnických, národních a sociálních stereotypech a o jejich konstituování a reprodukci v diskursu – jde zejména o práce angloamerické a německé provenience, ale i o přibývajících práce české (viz Literatura). Různé typy analyzovaného materiálu, tj. různá média a textové žánry, vyžadují různé metody analýzy, resp. jejich kombinaci. Pro pochopení fungování etnických stereotypů je klíčový především teoretický a metodologický přístup etnometodologické konverzační analýzy a členské kategorizační analýzy s jejich snahou interpretovat smysl komunikace z pohledu jejích účastníků, a nikoli z pozice speciálních znalostí analytika. K postižení všech důležitých aspektů textu – např. žánrové charakteristiky či expresivity – bylo však třeba je doplnit metodami dalšími – vedle

kritické analýzy diskursu jsme využívali také teorii argumentace a pražskou funkční stylistiku.

3. Materiál

Díky Radě vlády pro národnostní menšiny jsme mohli korpus mediálních textů nashromážděných v roce 2001 rozšířit o texty, které získáváme průběžně od počátku září 2002 z jejího monitoringu. Zatímco v případě textů excerpovaných vlastními silami v prvním roce projektu šlo spíše o náhodný vzorek získaný z médií různého typu a stylového zaměření během dvou týdnů, materiál z monitoringu tisku představuje relativně rozsáhlý a ucelený korpus textů na dané téma – jednotlivé články jsou vyhledávány internetovým vyhledávačem pomocí zadaných klíčových slov. Pro účely naší analýzy je velkou předností monitoringu především skutečnost, že zahrnuje také texty z regionálního tisku, který má vliv na početně nikoli bezvýznamnou část čtenářů. Takové množství textů klade ovšem také větší nároky na zpracování: rozhodli jsme se proto omezit sledované období na 3 měsíce – od 31. 8. do 5. 12. 2002. Při následném třídění materiálu bylo nutno vyloučit z korpusu jednak texty zcela irelevantní – vyhledáváním pomocí klíčových slov jsou nalézány např. také informace o cizincích mimo území České republiky, výsledky sportovních zápasů apod. – a zbylé texty dále roztřídit na ty, které se našeho zadání týkají bezprostředně (články o žadatelích o azyl, uprchlických táborech, ilegálních imigrantech) a na texty o cizincích obecně, které představují pro první skupinu důležitý významotvorný kontext. V rámci těchto dvou globálních skupin jsme pak texty členili dále podle typu média, žánru, tématu a dalších kritérií relevantních pro analýzu.

4. Analýza

V naší práci vycházíme z předpokladu, že způsob, jakým jsou cizinci v masmédiích prezentováni, ovlivňuje postoje příslušníků většinové společnosti vůči nim a tím působí na kvalitu vzájemných vztahů. Potvrzením správnosti tohoto našeho předpokladu může být citát z dopisu čtenáře Mladé fronty Dnes, který by se klidně mohl stát motem našeho výzkumu:

Je také jisté, že některé cizince bude naše republika potřebovat, když jí ubývá lidí v aktivním věku. Ale jde o vzdělané a slušné lidi. Zatím se podle zpráv ve sdělovacích prostředcích spíše zřejmě daří získávat azyl pro různé mafiány. Alespoň tak to vypadá, když se člověk dozví o tom, že rusky mluvící muži někoho přepadli, zastřelili rovnou na ulici a podobně.

(Jiří Němeček, Ústí nad Labem, Mladá fronta Dnes, 18. 9. 2002, Názory čtenářů, s. 6).

Čtenář zde neodmítá fenomén přistěhovalectví celkově, všímá si ale toho, že cizinci se ve zpravodajství většinou objevují v negativním kontextu kriminálního zpravodajství, a reprodukuje při tom typický etnický stereotyp českých masmédií: *rusky mluvící muži* jsou

mafíáni (srov. níže). Typická je rovněž zmínka o azylu, ono přisouzení kriminálních aktivit azylantovi či žadateli o azyl (ukázalo se, že ani novináři mezi těmito dvěma pojmy nerozlišují), čili předsudečné ztotožnění azylanta s „kriminálním“.

4.1 Žánrová specifičnost

Shromážděné texty jasně potvrzují náš počáteční předpoklad, získaný zčásti na základě analýz rakouských a britských kritických lingvistů a zčásti vyplývající z naší laické, předanalytické zkušenosti s médií, totiž že novinovým žánrem, který se na utváření mediálního obrazu cizinců (a imigrantů zvláště) podílí víc než kterýkoli jiný, jsou zprávy o zločinu, tzv. černá kronika. Společně se zprávami o nelegálním pobytu cizinců na území České republiky tvoří tyto texty zhruba třetinu až polovinu všech textů, které z monitoringu tisku dostáváme. Způsob této prezentace potvrzuje mnohé, co na materiálu z českých deníků z počátku 90. let zjistil ve své práci *A ta černá kronika!* Jiří Homoláč (1998). Akcentace buď obecně cizího původu nebo konkrétního etnického původu pachatele v titulku nasvědčuje, že skutečnost, že pachatelem trestného činu je cizinec, je často sama kritériem výběru zprávy, indikátorem její zajímavosti pro čtenáře – skutečnost, že pachatelem trestného činu je cizinec se uvádí i tam, kde to vůbec není relevantní, např. *Opilý Němec skončil s autem v příkopu* (Deník Jablonecka, 14. 9. 2002), v novinách se v souvislosti s cizinci píše o trestných činech naprosto banálních, viz titulky *Cizinec dobrý oběd nezaplatil* (Rovnost - Brněnský a jihomoravský deník, 31. 8. 2002, *Z deníku strážníků*). Cizost je jazykově ztvárněna mnoha dalšími prostředky, na rozdíl od pachatelů českého původu se např. často uvádí křestní jméno pachatele, a to především tehdy, když je samo o sobě indexem národnosti, viz např. *rusky mluvící Vasyl* (Rovnost - Brněnský a jihomoravský deník, 31. 8. 2002, *Z deníku strážníků*). Prostřednictvím etnických pojmenování se v těchto zprávách pravidelně referuje nejen k pachatelům, ale často také k obětem. Typické je v tomto ohledu používání slova *krajan* ve smyslu „spolucizinec“ ve zprávách o činech, kde jsou pachatelé i oběť téhož cizího původu (srov. Homoláč 1998: 61). Užití tohoto pojmenování aktualizuje určité potenciální sociální pouto, které stejný původ předpokládá, které je ale v dané souvislosti absurdní. Zároveň je tím ale čtenář utvrzován v představě, že některé trestné činy se odehrávají jen mezi *nimi*, těmi *druhými*, a nás se netýkají, v extrémním případě dokonce vzniká dojem, že cizinci jaksi zodpovídají za kriminalitu en bloc, ať už jde při tom o cizince v úloze pachatele nebo oběti.

4.2 Titulková xenofobie

Výrazem titulková xenofobie označil jazykovědec M. Nekula (1995) jev, který se opakovaně objevuje ve zprávách o kriminalitě, a to jak v bulvárním, tak seriózním tisku. V titulcích zprávy se uvádí etnická příslušnost pachatele i v těch případech, kdy to není podstatná informace. Zločin je pak viděn prizmatem pachatelovy etnické příslušnosti.

Tato skutečnost je závažná také proto, že mnozí čtenáři se spokojí jen s přečtením titulku a heslovité, někdy až dryáčnické znění titulku se vtiskne silněji do paměti. Téměř diskriminační pachut' má přitom ten fakt, že etnická příslušnost českých pachatelů se v kriminálním zpravodajství nezmiňuje. Nedávno na to znovu upozornil P. Rákos: „Ještě mnohem smutnější jsou titulky typu ‚Ukrajinec znásilnil tři dívky‘ nebo ‚Vietnamec zavraždil svého obchodního společníka‘. A to již ani nejde o porovnání s textem. Takový

titulek je už sám o sobě alarmující. Je snad nezbytné, abych se dozvěděl, že pachatelem tohoto ohavného činu byl Ukrajinec nebo Vietnamec?“ (Rákos 2002: 150).

M. Nekula (1995, 1999) upozorňuje na to, že uvádění etnických pojmenování v titulcích kriminálního zpravodajství je neadekvátní této komunikační doméně. Můžeme totiž jako čtenáři očekávat, že titulky nás budou informovat o typu spáchaného kriminálního činu atp. a že budou tedy obsahovat výrazy z oblasti kriminality nebo bezpečnosti, a nikoli z oblasti etnické příslušnosti. Členění světa podle etnického klíče je podle M. Nekuly v žánru kriminálního zpravodajství příznakové a etnická pojmenování zde slouží především artikulaci etnických stereotypů.

4.3 Mechanismus evokace etnického stereotypu

Způsob, jakým jsou evokovány různé etnické předsudky a stereotypy, se dá dobře ukázat s pomocí členské kategorizační analýzy. Značná část našich znalostí o světě je vázaná na určité kategorie. Nositel určité kategorie (např. pekař) vykonává určité typické činnosti (peče housky); tyto činnosti, tzv. kategoriálně vázané aktivity, definují tuto kategorii. Jak tedy funguje onen mechanismus, který evokuje předsudky a stereotypy? Představme si reklamní billboard, na kterém bude zobrazen šimpanz, jak se drbe na hlavě, a u něj nápis „Inovace je, když přejde na hrušky“. Vtip této reklamy bude založen na znalosti „faktu“, že šimpanzi jedí banány, a ne hrušky. Není přitom důležité, zda se v tomto případě jedná o zoologicky potvrzenou pravdu, tato reklama bude počítat s tím, že všichni zkrátka „vědí“, že šimpanz se živí banány. Podobně se to má i s etnickými stereotypy a předsudky. *Rusky mluvící cizinci* jsou *mafiáni*, jak se píše v dopise čtenáře, který jsme citovali výše. Tento předsudek v české společnosti žije, nic na věci nemění fakt, že pisatel užil v dopise oslabujících modálních prostředků *zřejmě* a *alespoň to tak vypadá*. Uvádíme jednu typickou ukázkou etnického pojmenování *rusky mluvící cizinci (muži, lupiči)*:

Právo, 3. 8. 2001

Rusky mluvící muži loupili

PRAHA - Namířeným revolverem si dvojice rusky mluvících lupičů vynutila vydání zavazadel od 25letého cizince, kterého nejdříve nalákali na levné ubytování a odvezli jej autobusem do Prahy 5-Stodůlek. Podle Martiny Bártové z tiskového oddělení pražské policie turista přišel o videokameru a zavazadla s osobními věcmi v celkové hodnotě 35 tisíc korun.

(ajo)

Předsudky mají tuhý život, existují v povědomí společnosti a nehledí ani na racionální protiargumenty, ani na živoucí výjimky. Výjimky totiž nehrají roli, s výjimkami počítáme, jak to trefně vyjádřil teoretik členské kategorizační analýzy Harvey Sacks: všechno, co víme o kategoriích, je „chráněno proti indukci“ (Sacks 1995).

4.4 Motivace užívání etnických pojmenování ve zpravodajství

Většina novinářů už určitě někdy slyšela o tom, že uvádět etnický původ pachatelů (jen) u těch *druhých* je nevhodné, a jistě by nemělo smysl označit je všechny šmahem za rasisty či xenofoby. Již poukázání na tuto skutečnost jako na něco ne zcela samozřejmého bývá odmítáno jako jakýsi nepatřičný projev „politické korektnosti“ či jako pokus o cenzuru.

Argumentuje se tím, že média mají informovat a etnický původ pachatele, resp. oběti je součástí této informace, jeho absence by znamenala manipulaci s touto informací, potažmo se čtenářem. Zajímá nás otázka, jaká může být motivace uvádění těchto informací.

Většina zpráv o kriminalitě sleduje jistou strukturu informace: uvádí co, kdy, kde, kdo a komu učinil. Odpověď na otázku *co?* je víceméně určována možnými trestnými činy či přestupky, k jejich popisu je užíváno jak právních termínů, tak slov z běžného jazyka, odpovědi na otázku *kdy?* a *kde?* jsou spojeny s požadavkem aktuálnosti a vztahu zprávy k danému regionu či zemi. Některá používaná pojmenování vyplývají z povahy trestného činu, nejobecněji *pachatel – oběť, poškozený*, podle okolností pak *zloděj – okradený, lupič – oloupený, vrah – zavražděný, obžalovaný* apod. Tyto výrazy však samy o sobě nepřinášejí novou informaci, opakují jen to, co je obsaženo již v pojmenování činu, s nímž je dost dobře není možné spojit v jedné výpovědi: hypotetický titul *Útočníci napadli/zaútočili na napadeného* je absurdní. K užívání jiných kategorií tedy autory do jisté míry vede sama nutnost vytvořit smysluplný text. Kategorie, které tomuto textu mají dát nějakou koherenci, jsou pohlaví, které přitom bývá v důsledku značné explicitnosti gramatického rodu v češtině vyjádřeno i v pojmenování kategorií jiného typu (např. *krajanka*), věk a původ aktérů události. Např. v článku *Prodej padělek vynesl obchodníkovi podmínku* (Plzeňský deník, 12. 9. 2002) je odsouzený čtyřikrát označen etnickou kategorií *Vietnamec*, jedenkrát nadřazenou etnickou kategorií *Asiat*, s použitím výrazu, který má přinejmenším pro část českých mluvčích expresivní příznak, jedenkrát smíšenou kategorií *vietnamský obchodník*, jedenkrát jako *obchodník* a jednou jako *obžalovaný*, to ovšem v citaci soudce, ostatní reference se uskutečňují pronominálně a nevyjádřeným podmětem. V pětiřádkové zprávě *Cizinci napadli mladíka* (Mladá fronta Dnes, 7. 11. 2002) jsou pachatelé třikrát označeni jako *cizinci*, jedenkrát jako *útočníci*. Podobně je to i s pojmenováním oběti (viz níže citace z článku *Lupiči útočili ve sprše*). Zdá se tedy, že pokud je možno užít etnické kategorie, a to je možno tehdy, pokud je některý z aktérů jiné než české národnosti, pak je nanejvýš pravděpodobné, že jí užito bude, a to zpravidla vícekrát v témže textu – viz i častý výskyt těchto pojmenování v titulcích či podtitulcích apod. Jedním z důvodů může být i to, že tím, že tyto kategorie jsou jaksi „navíc“, nabízejí autorovi snadné východisko ze stylizačních problémů: v textu *Lupiči útočili ve sprše* (Večerník Praha, 7. 11. 2002) autor užívá pojmenování odkazujících k ukrajinskému původu obětí se stejnou mechaničností jako odkazů k jejich věku: *o dva roky starší cizinec, Ukrajinec ve věku pětadvaceti let* atd. Podobně i pojmenování *krajan/krajanka* je variací pojmenování umožňující koreferenci a kohezi textu, textová souvislost takto utvořená je ovšem skutečně jen textová. Použití výrazu *krajanka* v článku *Cizinec obíral ženy o kabelky* (Mladá fronta Dnes, 9. 9. 2002) ukazuje absurditu této souvztažnosti – kdo je „krajanem“ „cizince“? Jiné příklady užití etnických kategorií však svědčí o tom, že jsou pro ně i jiné důvody než ty, které bychom pracovně nazvali „vnitrotextové“. V článku *Rvačka mezi azylanty skončila lehkými zraněními* (Právo, 7. 11. 2002) čteme: „Z trestného činu rvačky je podezřelých celkem pět cizinců čtyř různých národností ve věku od 18 do 42 let,“ uvedl zlínský policejní mluvčí (...) Národnosti rváčů neupřesnil, podle informací Práva ale šlo o Slováky, Ukrajince, Rusy a Moldavce.“ V článku téhož listu *Únosci vyhrožovali mladíkovi smrtí* (Právo, 15. 11. 2002) se po vylíčení dramatických a na první pohled ne zcela jasných okolností, za nichž policisté objevili pachatele i oběť, sděluje: „Na policejní služebně se ukázalo, že neznámí muži jsou cizinci, jejich obětí obyvatel obce Mšeň na Rakovnicku.“ V prvním případě vidíme, že přesné určení národnosti pachatelů je informací, již zjistit je pro investigativního novináře povinností. V druhém případě se dostáváme k pointě a zároveň k potvrzení toho, co o etnických kategoriích říká členská kategorizační analýza (viz výše bod 4.3): cizinci jsou

zde rématem, jádrem výpovědi, podobně jako *Slováci* ve větě *Byli to dva Slováci* v témž článku. Forma, již je etnický původ uváděn, sugeruje jakési pseudovysvětlení. Mnohokrát opakovaným souvýskytem určité etnické kategorie a nějaké aktivity, např. zločinu, se tato aktivita stane v termínech etnometodologické konverzační analýzy tzv. kategoriálně vázanou, a podíl příslušníka takové kategorie se stává dostatečným vysvětlením této činnosti, tedy např. trestného činu.

5. Zhodnocení a výhledy

Zjištění, která jsme dosavadní analýzou shromážděných dat získali, a jejich srovnání s obdobnými pracemi prezentovanými v zahraniční i domácí odborné literatuře ukazují, že nestačí identifikovat jisté rysy textů, např. přítomnost určitého etnického stereotypu, přisoudit mu odpovídající funkci, na tomto základě ho vyhodnotit jako předsudečný a z toho pak odvodit jednoduchá praktická doporučení. Autorský záměr, stylová charakteristika jím vytvořeného textu a jeho reálný účinek na konkrétního čtenáře nejsou vždy totožné, je proto nutno brát do úvahy mnoho dalších faktorů, které produkci a recepci masmediálních textů, a tedy i produkci a reprodukci předsudečných postojů, ovlivňují. Při závěrečném zpracování analyzovaných dat se chceme zaměřit právě na tyto otázky: na vztah jednotlivých žánrů, které jsou pro prezentaci cizinců typické, vztah prezentace cizinců v jednotlivých listech a postojů čtenářů těchto novin manifestovaných v uveřejňovaných dopisech a konečně na možnosti takové mediální prezentace tématu, která by nebyla xenofobní, zároveň by však ve čtenářích, nevzbuzovala podezření z cenzury či propagandy.

Literatura

Berger, P. L. – Luckmann, T. 1999: *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii věděni*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury.

Burton, G. – Jiráček, J. 2001: *Úvod do studia médií*. Brno, Barrister & Principal.

Etický kodex novináře. Přístup z Internetu: [URL:http://www.syndikat-novinaru.cz/etika/kodex.htm](http://www.syndikat-novinaru.cz/etika/kodex.htm)

Fairclough, N. 1992: *Discourse and Social Change*. Cambridge, Polity Press.

Fairclough, N. 1995: *Media Discourse*. London – New York – Sydney – Auckland, Edward Arnold.

Fowler, R. 1991: *Language in the News. Discourse and Ideology in the Press*. London – New York, Routledge.

Galtung, J. – Ruge, M. 1973: Structuring and selecting news. In: Cohen, S. – Young, J. (eds), *The manufacture of news. Social problems, deviance and the mass media*. London, Constable: 62-72.

Giddens, A. 1999: *Sociologie*. Praha, Argo.

- Homoláč, J. 1998: *A ta černá kronika!* Brno, Doplněk.
- Jinakost a cizost v jazyce a literatuře. Sborník z mezinárodní konference. 1999. Ústí nad Labem, UJEP.
- Kaderka, P. 2002: Etnické kategorizování v médiích. *Vesmír* 81: 247-248.
- Karhanová, K. 2001: Oni jsou Romové a my jsme kdo? In: *Naše a cizí v interetnické a interpersonální jazykové komunikaci./ Swój i obcy w interetnicznej i interpersonalnej komunikacji językowej*. Ostrava, Ostravská univerzita, Filozofická fakulta: 129-136.
- Karhanová, K. 2002: Kritická analýza současného politického diskursu: Nový jazyk britských labouristů. *Slovo a slovesnost* 63: 111-117.
- Kunczik, M. 1995: *Základy masové komunikace*. Praha, Karolinum.
- McQuail, D. 2002: *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha, Portál.
- Nekula, M. 1995: Titulková xenofobie. *Čeština doma a ve světě* 3: 269-270.
- Nekula, M. 1999: Etnické stereotypy a jejich artikulace v češtině (a němčině). In: *Sborník prací Filozofické fakulty Masarykovy univerzity*. Brno, Masarykova univerzita: 65-75.
- Nekvapil, J. 2000/2001: Sociální kategorizace v interkulturním kontaktu: základní výklad, cvičení a diskuse dvou scén z podnikové komunikace. *Češtinář* 11: 38-52, 72-84.
- Nekvapil, J. – Leudar, I. 1998: Masmediální utváření dialogických sítí a politické identity: případ Demokratické strany Sudety. *Slovo a slovesnost* 59: 30-52.
- Nekvapil, J. – Leudar, I. 2000: Presentations of Romanies in the Czech media: On category work in television debates. *Discourse and Society* 11: 487-513.
- Nekvapil, J. – Leudar, I. 2002: Sekvenční struktury v mediálních dialogických sítích. *Sociologický časopis* 38: 483-499.
- Quasthoff, U. 1973: *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*. Frankfurt am Main, Athenäum.
- Quasthoff, U. 1987: Linguistic Prejudice/Stereotypes. In: Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier, K. J. (eds): *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society. / Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. (Vol. 1) (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Vol. 3.1). Berlin – New York, Walter de Gruyter: 785-799.
- Rákos, P. 2002: *Mravuprosté epištoly: ni kázání, ni kárání*. Praha, Karolinum.
- Reisigl, M – Wodak, R. 2001: *Discourse and Discrimination. Rhetorics of racism and antisemitism*. London – New York, Routledge.
- Riggins, E. H. (ed.) 1997: *The Language and Politics of Exclusion. Others in Discourse*. London – New Delhi, SAGE Publications, Thousands Oaks.
- Sacks, H. 1995: *Lectures on conversation*. Oxford – Cambridge, Basil Blackwell.
- Silverman, D. 1998: *Harvey Sacks. Social Science and Conversation Analysis*. Cambridge, Polity Press.
- Stetson, J. 1999: Victim, Offender and Witness in the Emplotment of News Stories. In: Jalbert, P. J. (ed.): *Media Studies: Ethnomethodological Approaches*. Lanham – New York – Oxford, University Press of America: 77-110.

Wodak, R. et al. 1990: *“Wir sind alle unschuldige Täter!” Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.